

УДК 330.52:300.31

О. В. Покатаєва,
д. е. н., професор, Класичний приватний університет

РОЛЬ ДЕРЖАВИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ЕКОНОМІЦІ ТА ВІДТВОРЮВАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

ROLE OF GOVERNMENT IN THE NATIONAL ECONOMY AND THE REPRODUCTIVE PROCESS

Досліджено роль держави в національній економіці й відтворювальному процесі; узагальнено функції, які вона виконує в економічній системі. Проаналізовано роль держави у якості виробника суспільних благ, учасника виробничих, обмінних, розподільних та споживчих процесів. Під час дослідження участі держави у відтворювальному процесі виділено ряд обмежень, пов'язаних з опортуністичною поведінкою держави. Запропоновано вирішення цієї проблеми.

The role of the state in the national economy and the reproduction process are generalized functions that it performs in the economic system. The role of the state as a producer of public goods, poster production, exchange, distribution and consumption processes. The survey of state participation in the reproduction process highlighted a number of limitations associated with opportunistic behavior state. A solution to this problem.

Ключові слова: держава, національна економіка, відтворювальний процес, суспільні блага, опортуністична поведінка держави.

Key words: State, national economy, reproductive process, public goods, opportunistic behavior of the state.

ВСТУП

Держава є політичною регуляторною інституцією, що має публічну владу та спеціалізований апарат регулювання суспільних відносин. Останнім часом відбувається посилення ролі держави в економіці, що виявляється у розширенні її функцій, розвитку нових форм і методів економічної політики, що не лише зменшують негативний вплив на ринок, а й сприяють нормальному відтворенню засобів виробництва, соціальній стабільності та підтримці макроекономічної рівноваги.

Держава протягом усієї історії свого існування, крім виконання внутрішніх функцій щодо напрямів її діяльності, серед яких: політична, соціальна, екологічна, культурна, інформаційна, охорона — виконує, перш за все, економічну функцію — спрямовану на забезпечення нормального формування, функціонування та розвитку економіки країни, організацію виробництва, захист існуючих форм власності та створення умов для їх розвитку, здійснює певні заходи в організації й управлінні економікою, плануванні та регулюванні відповідних процесів. Необхідність виконання державою цих функцій у сфері економіки не заперечна. Саме тому питання щодо функцій і ролі держави у національній економіці та відтворювальному процесі були та залишаються актуальними.

РЕЗУЛЬТАТИ

Найбільший інтерес у світі вищевикладеного викликають концепції учених інституційного напрямку сучасної економічної теорії, якому відповідає емпіризм і

дослідження реально існуючих економік з усім комплексом властивих їм особливостей і закономірностей. Серед відомих представників сучасних інституціональних концепцій можна виділити: А. Алчіан, Дж. Бьюкенен, Г. Беккер, С. Бриттан, Г. Демсец, Р. Коуз, Д. Норт, М. Олсон, Р. Познер, Г. Таллок, О. Уільямсон, Д. Ходжсон, Р. Фогель. Істотний внесок у розвиток інституціональної теорії внесли сучасні російські й українські вчені: Р. Нурєєв, А. Олійник, В. Геєць, В. Дементьєв, М. Деркач, В. Мельник, О. Молодцов, В.О. Поворозник, В. Решетило, В. Рубаник і інші. У роботах цих авторів аналізуються особливості формування інститутів у перехідних економіках, необхідність радикальних інституціональних перетворень. Представниками цього напрямку досліджуються реальні умови взаємодії економічних суб'єктів крізь призму соціальних явищ, що традиційно вивчаються в політології, соціології і праві; розглядають економічну систему як складну соціальну систему, в якій, крім загальних економічних законів, діють психологічні й соціальні чинники, що впливають на економічні процеси [1].

Застосування теоретичного, аналітичного й термінологічного апарату, розробленого представниками інституційного напрямку економічної теорії, дав змогу реалізувати системний підхід до вивчення економічних функцій і поведінки держави на національному товарному ринку, виходячи з таких основних принципів інституційної економічної теорії:

1) суспільство — це певним чином упорядкована

спільна діяльність людей, які об'єднують свої зусилля для досягнення спільної мети (колективні дії) або координують їх, досягаючи корисних для себе результатів, які не обов'язково збігаються зі спільною метою;

2) дії індивіда є визначальними в будь-якому економічному явищі. Держава, суспільство, підприємства-виробники не розглядаються як колективні утворення, поведінка яких ідентична індивідуальній поведінці;

3) рішення індивіда продиктовані комплексом норм успадкованого й набутого характеру в умовах асиметричного розподілу інформації і обмеженої раціональності поведінки;

4) правила та норми, що структурують дії індивідів і організацій та пов'язані з механізмом захисту від їх порушення, впливають на всі економічні процеси, оскільки дають змогу знизити невизначеність, зробити можливими й передбачуваними взаємодії економічних суб'єктів;

5) на економічний розвиток впливають не тільки об'єктивні ринкові закони, а й чинники, які включають індивідуальні та колективні інтереси й переваги, ідеологію, обмеженість використовуваної інформації.

Для всебічного аналізу ролі держави у відтворювальному процесі доцільно розглянути функції, які вона виконує в економічній системі. Представники різних течій інституційної економічної теорії виділяють дві основні економічні функції держави [2, с. 16—19]: “держава захищає” і “держава виробляє”. Перша функція є досягненням цілей специфікації прав власності в суспільстві, тобто впорядкування відтворювального процесу і зниження невизначеності в економічних взаємодіях. Специфікація й захист прав власності є елементом інституційної діяльності держави, тим “продуктом”, який реалізує владна група через механізм соціального контракту. Друга функція означає визнання за державою ролі виробника суспільних благ, учасника виробничих, обмінних, розподільних і споживчих процесів.

Суспільними називають блага з ознаками доступності до одночасного споживання безліччю індивідів і небажаності обмеження (через високі витрати або з соціальних причин) [3, с. 79]. Товари, які або не можуть бути поставлені ринком взагалі, або поставляються в недостатній кількості, Дж. Стиглиць відносить до суто суспільних благ. Крім суто суспільних благ, вчений виділяє також:

— неповні ринки, які не можуть задовольнити всю потребу в певних товарах, роботах і послугах, що не мають ознак небажаності обмеження через високі витрати на їх виробництво;

— обов'язкові товари — блага, якими держава зобов'язана забезпечити суспільство в мінімальному обсязі;

— змішані суспільні товари — товари, за якими можуть бути виключені окремі користувачі або виключення окремих користувачів можливе і бажане;

— забезпечувані державою окремі товари, для яких існують великі граничні витрати, зумовлені їх постачанням додатковим споживачем, до яких застосовується процес дозування.

Виходячи з викладеного, класифікація благ, вироблених державою, запропонована Дж. Стиглицем,

видається досить заплутаною, з причини відсутності загальних принципів виділення типів благ.

Уточнюючи це визначення, відзначимо, що не спосіб виробництва, а характеристики блага роблять його суспільним, оскільки всі суспільні блага на якійсь стадії виробництва є приватними. Характеристика суспільних благ дає можливість виділити певні ознаки:

— виникають у результаті зусиль із контролю над “побічними зовнішніми ефектами” або “ефектом безкоштовного споживача”;

— забезпечуються загальним чином, тому що не можуть бути “розфасовані” по окремим споживачам;

— мають на меті підтримку переважного стану справ у суспільстві.

Наведемо власну класифікацію благ, що забезпечуються державою, виходячи з двох основних ознак — виключності і спільності використання: приватні блага (виключеність можлива, благо передбачає альтернативність використання); платні блага (виключеність можлива, благо передбачає спільне використання); ресурси в суспільному користуванні (виключеність неможлива, благо передбачає альтернативність використання); суспільні блага (виключеність неможлива, благо передбачає спільне використання).

Ця класифікація є чіткішою й дає змогу охопити практично весь спектр благ, вироблених державою. Але, для наших цілей вона не підходить, оскільки не враховує інституційний компонент вироблених державою благ. Проте інституційна діяльність держави значно впливає на сучасну економічну систему й не може бути ігнорована при визначенні економічної сутності суспільних благ, вироблених державою. Крім того, держава використовує механізм досягнення однієї з найважливіших цілей існування і розвитку суспільства — наближення до поняття соціальної справедливості.

Згідно з наведеними нами раніше ознакам суспільних благ, специфікація й захист прав власності задовольняє дві ознаки суспільного блага:

1) це результат зусиль зі здійснення контролю за “побічними зовнішніми ефектами” й “ефектом безкоштовного споживача”;

2) має на меті підтримку переважного стану справ у суспільстві, враховуючи принцип соціальної справедливості.

Виходячи з наведеного трактування поняття суспільних благ, специфікацію й захист прав власності необхідно розглядати як суспільне благо, виробництво якого в приватному порядку на окремій стадії хоч і можливо, але придбання повного комплексу споживчих якостей відбувається тільки після стандартної процедури визнання й реалізації державою механізму захисту від опортуністичної поведінки. Розглянемо виробництво суспільних благ як основоположну економічну функцію держави у відтворювальному процесі, причому суспільні блага, вироблені державою, споживаються економічними суб'єктами на всіх стадіях процесу відтворення.

Виходячи з інституційних і організаційних особливостей суспільних благ, їх кінцевого призначення і складної структури в сучасній економічній системі, пропонуємо виділяти такі їх основні типи:

1) інституційні суспільні блага — формальні й

неформальні інститути, норми і правила, вироблені або побічно створені державою як організаційно-інституційною структурою, що включає закріплені в праві або звичаях механізми захисту;

2) захисні інституційно-організаційні суспільні блага — блага, пов'язані з механізмом реалізації функцій держави як гаранта фізичної безпеки й безпеки трансакцій, механізмом захисту від порушення норм і правил, закріплених у суспільстві;

3) суспільні блага забезпечувального та соціального характеру — речові й нематеріальні блага, які використовуються для забезпечення функціонування всіх організацій держави, а також блага, виробництво яких з використанням обмежених ресурсів даної економічної системи здійснює держава унаслідок недосконалості ринкових механізмів або як провідник принципу соціальної справедливості даного суспільства;

4) управлінські системоутворювальні блага — послуги з управління соціально-економічним розвитком суспільства, створення впорядкованої організаційної структури економічної системи, включаючи постановку й реалізацію цілей збереження цілісності та розвитку конкретного суспільства.

Така класифікація дає змогу врахувати всі види нематеріальних благ, які отримує суспільство від функціонування держави і які впливають на параметри відтворювального процесу й розвиток економічної системи. Як виробник суспільних благ держава виходить на товарні, грошові, ресурсні та інституційні ринки. Причому операції на цих ринках переважно мають неявний характер, оплата багатьох послуг держави здійснюється через політичні механізми, податкову систему і доходи від державної власності.

Особливості виробництва решти типів благ впливають з поставлених державою цілей і сформованих принципів функціонування національної економічної системи. В ієрархії виробництва суспільних благ, таким чином, перше місце посідають управлінські системоутворювальні блага, оскільки тільки в разі відповідності формальних і неформальних інститутів та організаційної структури суспільства цілям економічного розвитку суспільства вони складуть єдиний механізм досягнення цих цілей.

Загальне співвідношення виробництва суспільних благ державою, що становить значущий елемент відтворювального процесу, показано на рис. 1.

Наведена схема участі держави у відтворювальному процесі має ряд обмежень, пов'язаних з можливістю опортуністичної поведінки, яка береться до уваги прихильниками інституційної економічної теорії і впливає на параметри відтворювального процесу через механізм підпільного перерозподілу ресурсів в економічній системі, створення неефективних неформальних інститутів і дестабілізації інституційного середовища.

1. Владна група, що здійснює розробку та реалізацію

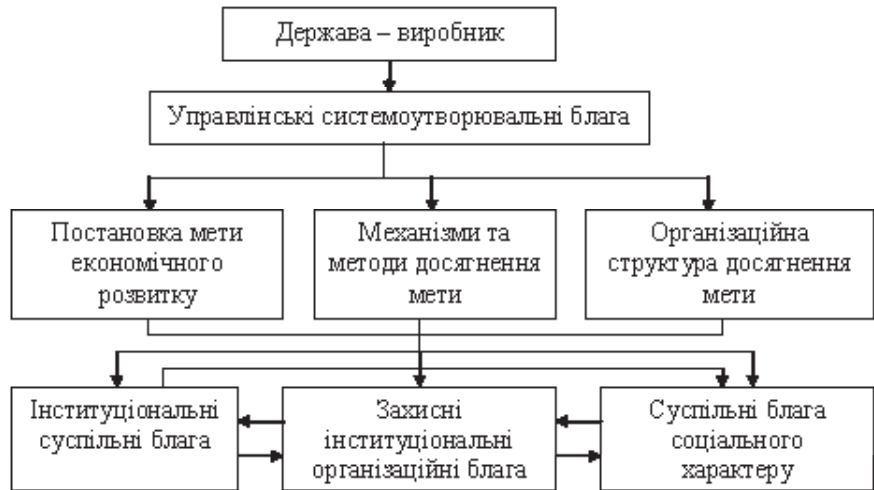

Рис. 1. Ієрархія типів суспільних благ, які надаються державою

концепції розвитку суспільства, може мати інтереси, що не відповідають досягненню декларованих цілей. У зв'язку із цим держава не виконує в повному обсязі свої обов'язки за соціальним контрактом, не забезпечує оптимального економічного розвитку й реалізації принципу соціальної справедливості. Така ситуація можлива завдяки наявності зовнішніх і внутрішніх факторів при ухваленні та реалізації управлінських рішень, функціонуванні механізму зворотного зв'язку.

Результатом подібних дій є:

- неефективний розподіл національного продукту в умовах нечіткої специфікації правомочності власності;
- неефективні або недієві формальні інститути, що не дають змоги здійснювати ефективний розподіл національного продукту;
- відхилення від принципу соціальної справедливості суспільства;
- зниження ефективності виробництва захисних інституційно-організаційних суспільних благ, управлінських системоутворювальних благ і суспільних благ забезпечувального й соціального характеру;
- спотворення траєкторії інституційного й економічного розвитку.

2. Державний апарат, що складається з індивідів-“агентів” на службі держави-“принципала”, має можливості для задоволення власних інтересів за рахунок переважного доступу до специфічних ресурсів держави, що не збігаються з інтересами й цілями держави і знижують ефективність виробництва суспільних благ (опортуністична поведінка виконавців). Ця поведінка може призвести до таких результатів:

- створення ефективної формальної інституційної структури й інституційного середовища не підкріплене організаційними механізмами їх реалізації і не дає прогнозованих результатів;
- ефективні принципи захисних інституційно-організаційних суспільних благ практично не реалізуються і не дозволяють цьому типу суспільних благ досягати цілей, для яких вони створені;
- оптимальні з погляду структури й механізмів діяльності управлінські системоутворювальні блага не можуть забезпечити очікуваних результатів;
- суспільні блага забезпечувального й соціального характеру виробляються державою з неефективними витратами ресурсів, що свідчать про віддалення економіки

від оптимального за Парето стану.

3. Групи впливу та індивіди, не зацікавлені в політиці, що проводиться державою, можуть негативно впливати на її реалізацію, приводячи до непрогнозованих результатів державної економічної політики.

Якщо останній тип опортуністичної поведінки є для держави зовнішнім і боротьба з ним входить у механізм створення захисних інституційно-організаційних суспільних благ, перші два відносяться безпосередньо до держави і включені в механізм виробництва всіх типів суспільних благ.

Способи боротьби з внутрішньою опортуністичною поведінкою досить обмежені, оскільки група, яка отримує великий вигравш від опортуністичної поведінки держави, може запропонувати кращі стимули виконавцям, а виявити опортунізм держави набагато складніше, оскільки апарат з виявлення та покарання сам схильний до опортуністичної поведінки. Крім того, на результати державної економічної політики впливає величезне коло випадкових чинників, тому опортунізм держави виявляється із запізненням і може бути також віднесений за рахунок об'єктивних законів економічного розвитку.

Опортунізм держави викликає найбільш тяжкі й довгострокові наслідки для процесу економічного розвитку, тому найважливішим завданням економістів та управлінців є розробка стратегій і методів боротьби з опортуністичною поведінкою держави. Саме держава повинна виробляти відповідні управлінські системоутворювальні, інституційні та захисні суспільні блага, сприяючи боротьбі з опортунізмом державних агентів.

Пропонується така класифікація методів боротьби з опортуністичною поведінкою держави, пов'язана з класифікацією вироблюваних державою суспільних благ:

1) інституційні, тобто законодавчий опис опортуністичних дій, механізму покарання за них і механізму зміни владної групи, достатньо простий, однозначний і швидкодіючий для того, щоб бути таким, що реалізовується на практиці;

2) захисні інституційно-організаційні, тобто наявність незалежного, захищеного законодавчо апарату виявлення й покарання;

3) економічні, тобто фінансове стимулювання професійних керівників верхньої ланки достатнє для забезпечення їх зацікавленості, і фінансове забезпечення апарату державної влади достатнє для залучення кваліфікованих і відповідальних працівників;

4) управлінські, які включають:

— підбір команди високопрофесійних керівників, які свідомо поділяють концепцію соціально-економічного розвитку національної держави, що реалізовується владною групою;

— ідеологічне виховання й освіта індивідів, впровадження відповідальності за ефективність і правомірність своїх дій (робота зі ЗМІ, популяризація законотворчості поведінки);

— децентралізацію в допустимих межах функцій управління й контролю, що ускладнює опортуністичні дії у великому масштабі та заохочує ініціативу на місцях (надання свободи чиновникам-виконавцям приймати

оперативні рішення в межах їх повноважень і повну відповідальність за наслідки цих рішень);

— незалежний контур контролю над результатами поточної діяльності апарату державної влади (створення незалежних органів контролю при законодавчих органах (за типом рахункових палат), некомерційних і громадських організацій).

Основне завдання в боротьбі з опортуністичною поведінкою держави — зробити ефективнішим дотримання встановлених правил, ніж їх порушення, тобто забезпечити перевищення вигод добросовісних дій над покаранням за їх порушення. Боротьба з опортунізмом також має свої межі й не повинна ставати самоціллю, що вимагає створення все нових і нових каральних органів, розростання державного апарату настільки, що витрати на його функціонування перевищують користь від його дій.

ВИСНОВКИ

Розглядаючи роль держави у відтворювальному процесі, можна відзначити, що її діяльність із виробництва суспільних благ різних типів проходить в умовах обмеженої раціональності індивідів, боротьби індивідуальних і групових економічних інтересів, до дії якої схильні всі економічні суб'єкти, позитивних трансакційних витрат і безперервного процесу конкуренції й розвитку інститутів.

Виходячи з проведеного аналізу, можна зробити висновки, що при виробництві суспільних благ усіх типів держава безпосередньо бере участь у виробничих, обмінних, розподільних і споживчих відносинах:

— через організацію виробництва товарів, робіт і послуг на державних підприємствах;

— як покупець і продавець на ресурсних і товарних ринках за допомогою грошового ринку;

— через право власності на ресурси — як продавець на ресурсних ринках, оскільки безпосередньо бере участь у процесі розподілу ресурсів;

— через відносини “принципал-агент” — як покупець на ринку праці;

— як виробник грошей держава виходить на грошовий ринок;

— як виробник інститутів і учасник економічних відносин держава бере участь у функціонуванні ринку інститутів як продавець і покупець.

Держава бере участь у всіх типах економічних відносин і формує їх структуру. Це свідчить про високий рівень залежності економічного розвитку від якості вироблених державою суспільних благ і успішності виконання нею своїх обов'язків за соціальним контрактом.

Література:

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт; І. Дзюб. — К.: Основи, 2000. — 198 с. — Бібліогр.: с. 180—186.

2. Карпенко Г.В. Виникнення та розвиток інституцій та їх вплив на економічну ситуацію в суспільстві / Г.В. Карпенко // Міжнародна економіка: зб. наук. пр. / відп. ред. В.Є. Новицький. — К.: Інститут світової економіки і міжнародних відносин НАН України, 2000. — Вип. 27. — С. 164—173.

3. Стиглиц Дж.Ю. Економіка государственного